

December 2014

Terebinth

tijdschrift voor funeraire cultuur

**Begraven bij een psychiatrische instelling
Particulier graf De Bellefroid hersteld
Natuurbegraafplaats en funeraire cultuur**

Graven op internet: Historische begraafplaatsen

Veel verenigingen en stichtingen die een oude begraafplaats beheren hebben in de naam 'tot behoud van de historische begraafplaats' opgenomen. Van het begrip 'historische begraafplaats' bestaat geen eensluidende definitie. Wanneer mag een begraafplaats het predicaat 'historisch' dragen: na vijftig of honderd jaar of pas op het moment dat de begraafplaats gesloten wordt verklaard? Misschien is de term monumentale begraafplaats een betere benaming, dat wil zeggen op de begraafplaats bevinden zich elementen die 'monumentaal' zijn, monumenten (al dan niet met een officiële monumentenstatus) die een cultuurhistorische waarde hebben. Met de lijst Historische begraafplaatsen op onze site bedoelen we begraafplaatsen die in beheer zijn van een speciaal daartoe opgerichte vereniging of stichting.

De *Stichting Historische Sociëteit Enschede-Lonneker* (SHSEL) houdt zich bezig met

de cultuurhistorie van de gemeente Usselo. Op de site 'Enschede, stad van toen' komen ook de begraafplaatsen aan de orde. Enschede met inbegrip van de omliggende dorpen Lonneker, Glanerbrug, Boekelo en Van de in totaal 25 uit de historie bekende algemene en bijzondere begraafplaatsen in Enschede en Lonneker zijn er nog negen in gebruik, terwijl drie andere nog als zodanig herkenbaar zijn.

De stichting heeft een leeswaardige site die veel vertelt over de funeraire geschiedenis van de industriestad Enschede en de omliggende dorpen. De gemeente Enschede zelf is bijzonder spaarzaam met informatie over de drie gemeentelijke begraafplaatsen. Dan weet de site van de *Crematoria Twente* zijn 'product' beter te verkopen.

Enschede opende in 1829 twee begraafplaatsen: de Stads- of Espoortbegraafplaats en het Kozakkenkerkhof. De laatste

was bestemd voor minvermogenden en zij die op kosten van de gemeenschap begraven werden. Er waren geen eigen graven te koop, maar uitsluitend kosteloze of huurgraven. Het kerkhof dankt zijn bijzondere naam aan de bijnaam van de eerste man die hier begraven werd. Hij had namelijk als tolk dienst had gedaan tussen Nederlanders en Kozakken.

Bartho Hendriksen
hend2503@planet.nl

Links

- Historische begraafplaatsen in Nederland: www.terebinth.nl/funeraire-cultuur1/begraafplaatsen
- Begraafplaatsen in Enschede: www.shsel.nl/canon/27-begraafplaatsen-in-enschede
- Gemeente Enschede: www.enschede.nl
- Crematoria Twente: www.crematoriawente.nl

Funeraire varia

Academische funeralia

Sinds enkele jaren zijn er liefst drie universiteiten die de funeraire cultuur programmatisch hebben omarmd. Radboud Universiteit Nijmegen had een onderzoeksprogramma waarin actuele thema's als asbezorging zijn onderzocht. Het huidige onderzoek concentreert zich in het Centrum voor Thanatologie. Vorig jaar startte Uitvaart Museum Tot Zover met Tilburg University de Funeraire Academie. Doel is onderzoeksvragen van de uitvaartbranche wetenschappelijk te onderzoeken. De Rijksuniversiteit Groningen zet zich sinds kort in om kerkhoven en begraafplaatsen in de noordelijke provincies te onderzoeken. Dit gebeurt in samenwerking met instellingen in Oost-Friesland.

Rituelen in Tilburg

In september hielden twee van de drie universiteiten bijeenkom-

sten. In Crematorium Tilburg had de tweede expert meeting van de Funeraire Academie plaats. Dit keer stonden de fundamente van rituelen centraal.

Professor Jan Renkema, bekend van de *Schrijfwijzer*, ging in op teksten van rouwadvertenties en rouwbrieven. Hij verbeterde niet de bekende taalfouten maar vroeg aandacht voor afgesloten woordgebruik. Waarom sluiten nabestaanden niet aan bij internet door te zeggen dat de overledene 'in the cloud' is, vroeg Renkema zich af.

Josephine de Bont vertelde over haar ervaringen als ritueelbegeleidster. Wanneer zij bij nabestaanden komt, reikt zij hen taal en handelingen aan om ruimte voor hun gevoelens te scheppen.

Begraafplaatsen in Groningen

In Groningen had een tweedaagse expert meeting plaats van deskundigen op het terrein van begraafplaatsen. Aan de hand van haar pas verschenen boek *Churchyard and cemetery* liet de Engelse historicus Julie Rugg zien dat er in noordelijk Yorkshire weinig

verschil is tussen kerkhoven en begraafplaatsen. Kerkhoven bleven bestaan en schiepen mogelijkheden voor familiegraven. Leon Bok toonde het publiek plattegronden met gegevens over begraafplaatsen. Dankzij systematisch onderzoek worden veranderingen inzichtelijk. Het is de bedoeling om een databank voor de begraafplaatsen in de Noord-Nederlandse provincies en Oost-Friesland te bouwen.

Kortom, funeraire cultuur is tegenwoordig een levendig onderwerp aan de universiteiten. Wat hen evenzeer bindt is de zoektocht naar geld. Want zonder financiering is onderzoek niet mogelijk.

Wim Cappers

De Zuiderbegraafplaats met Julie Rugg en professor Bart Ramakers, organisator van de expert meeting. Op de achtergrond het gedenkteken voor de Groninger industrieel Willem Albert Scholten

Inhoud

Herstel van begraafplaatsen en gedenktekens is een belangrijk aandachtspunt van De Terebinth. Dit nummer zoomt in op diverse aspecten. Zo schreef De Terebinth een rapport over het onderhoud van de begraafplaats bij een psychiatrische inrichting in Vught. Op Essenhof in Dordrecht zijn de dienstgebouwen vernieuwd. Eward Timmerman legt uit hoe Landschapsbeheer vrijwilligers begraafplaatsen laat opknappen. Joop Janssen vertelt hoe vrijwilligers in Zutphen zelf het verwaarloosde particuliere graf van een patriciërsfamilie herstelden. Op De Nieuwe Ooster is het gedenkteken van literator Potgieter gerestaureerd. En steenhouwer Cor van Oosterhoud was betrokken bij het herstel van een grafmonument in Rotterdam. De funeraire cultuur krijgt kortom ruim aandacht. Veel lees- en kijkplezier toegewenst!

En verder

- 2 Graven op internet / Funeraire varia
- 3 Mens & Plek: Laura Cramwinckel
- 4 Funeraire wandeling: Zorgpark Voorburg in Vught
- 6 Boeken- en mediarubriek
- 8 Symboliek: vogels en vlinders als doodssymbolen
- 9 Groen: met vrijwilligers aan de slag op een dodenakker
- 10 Essenhof in Dordrecht: vernieuwd voor de eeuwigheid
- 12 Een natuurbegraafplaats is (ook) funeraire cultuur
- 13 Graven familie De Bellefroid in Zutphen gerestaureerd
- 14 Keramiek: niet alleen voor nu, ook voor later
- 15 Excursie Zwolle: graf Potgieter
- 16 Uit het veld: Cor van Oosterhoud

Foto boven: In de rubriek Symboliek aandacht voor vogels en vlinders op begraafplaatsen. Zie pag. 8. Foto: Ludo Kaptein (Silent Stones)

Foto onder: Aangescherpte milieueisen en ruimtegebrek maakten veranderingen op begraafplaats Essenhof in Dordrecht noodzakelijk. Deze drastische aanpassing van de gebouwen is aangegrepen om duurzaamheid in alle aspecten van het bedrijf door te voeren. Zie pag. 10. Foto: EGM Architecten

Foto omslag: Op het katholieke deel van de oude begraafplaats aan de Warnsveldseweg in Zutphen zijn de zes graven van de familie De Bellefroid uit 1856 prachtig gerestaureerd. Zie pag. 13. Foto: Bert Pierik

Mens & Plek

Naam	Laura Cramwinckel
Leeftijd	38
Functie	projectleider de Funeraire Academie

Ook al heb je religiewetenschappen gestudeerd, dan kan de dood je nog voor raadsels stellen. Voor studiedoeleinden struinde Laura Cramwinckel op een doordeweekse dag in 2010 over de Hilversumse begraafplaats Zuiderhof. Ineens zag ze daar een grafsteen met de titel, voor- en achternaam van haar vader. Ze kende behalve hem niemand die zo heet. Meteen belde ze haar vader op: ‘Wie ligt hier begraven?’ Hij herinnerde zich een achterneef die ook bij Philips had gewerkt. Ter plekke kon ze navraag doen bij de begraafplaatsadministratie. Het bleek dat de grafrechten in 2009 waren verlopen en het graf geruimd zou worden. ‘Ja,’ zegt Laura, ‘ik kende de overledene dan wel niet persoonlijk, maar ik had er moeite mee dat dat graf met die familienaam onttakeld zou worden. Mijn ouders zijn nogal van de kringloop, en ook daarom hebben mijn partner en ik de grafsteen – met hulp van de beheerder – uit de grond gewerkt, in de achterbak geladen en mee naar huis genomen.’ De spontane actie gaf haar een ambigue gevoel: enerzijds leek het op grafschennis, anderzijds was het een teken van grote verbondenheid. Thuis in Eindhoven meldde ze haar vader opgewekt dat ze zijn grafsteen al had. Alleen nog de jaartallen veranderen...

Laura Cramwinckel op haar binnenplaats Foto: Leendert de Vink

Laura’s ervaring bracht haar in aanraking met zaken waarin ze zich nog niet eerder in had verdiept: wat gebeurt er bij grafruiming? Wat ‘gebeurt’ er met een steen als die niet meer op de oorspronkelijke plek staat? Is hergebruik van een grafsteen ethisch in orde? En hoe innig is onze identiteit met onze eigennaam verbonden? Hoe dan ook: elke dag kijkt Laura Cramwinckel door de tuindeuren op haar binnenplaats, met onder de moerbeiboom de grafsteen van een elektrotechnisch ingenieur. Zijn naam leeft voort, terwijl de grafsteen tegelijkertijd haar memento mori is.

Korrie Korevaart

Uniforme patiëntengraven Foto: Leendert de Vink

Begraafplaats op Zorgpark Voorburg in Vught Groen, groener, groenst

Misschien wel de laatste lome zondag in 2014. Paul Stoffels leidt ons rond op de begraafplaats van Zorgpark Voorburg in Vught. Het landgoed Voorburg bestaat een paar eeuwen, maar de psychiatrische inrichting Voorburg dateert uit 1885. Het stadsgesticht Reinier van Arkel had al eerder ruimte en frisse lucht voor zijn patiënten gezocht, maar kreeg pas in dat jaar een succursaal (een buiten- of plattelandsgesticht). In 1890 kwam daar ook een begraafplaats bij.

Met de aanschaf van het landgoed waren 167.000 gulden gemoeid; voor ongeveer 700.000 gulden werd er een groot gebouw neergezet. Een kapel in het midden, met links de vrouwenafdelingen en rechts de mannenafdelingen, gescheiden door een muur die ook de kapel in tweeën deelde. Stoffels: 'Verderop zullen we nog twee mortuaria tegenkomen, met dezelfde strikte scheiding: die met de witte pylon boven de deur was voor de vrouwen, die met de zwarte voor de mannen. Wat de graven aangaat, daar liggen mannen en vrouwen wel door elkaar...'

Blikvangers

De historische begraafplaats bestaat uit verschillende velden. Vanaf het toegangspad ligt links een vak met niet-katholieke graven. Op deze grafstenen, maar ook op andere, vallen meteen diverse soorten mos op. De grillige vormen zijn fraaie blikvangers.

Gaan we terug van het doodlopende pad naar het hoofdpad, dan zien we aan onze linkerhand de graven van de patiënten. De grafmonumenten zijn uniform, vaak gemaakt door de eigen technische dienst. Opvallend zijn enkele houten kruizen. Er is ook een afdeling met graven van welgestelde patiënten. Stoffels staat even stil bij

een stevige zerk: 'Hier ligt een neef van mijn grootmoeder.'

In het gesticht waren twee congregaties verantwoordelijk voor de verpleging: de zusters van Barmhartigheid en de broeders van Onze Lieve Vrouw van Lourdes, die gespecialiseerd waren in de zorg voor zie-

Unieke korstmossen Foto: Paul Stoffels

Zenuwarts Goos Zwanikken werkte van 1959 tot 1985 op Voorburg, eerst als chef de clinique en later als (plaatsvervangend) geneesheer-directeur. Hij verdiepte zich bovendien in de ruim honderd mossosorten op het landgoed (op ruim 110 hectare) en beschreef in 2014 de geschiedenis van het landgoed, op basis van een bijna complete reeks eigendomsbewijzen vanaf ongeveer 1600 tot 1884. Zie Goos Zwanikken m.m.v. Chris Buter e.a.: *De mosflora van Zorgpark Voorburg te Vught. Verslag van het inventarisatieonderzoek 2011* (Den Bosch-Tilburg: Mossenwerkgroep, 2011.) en Goos Zwanikken, *Geschiedenis van Zorgpark Voorburg* (in pdf op <http://gooszwanikken.nl/publicaties.html>).

ken, weeskinderen en bedelaars. Hun graven liggen rechts van de toegangsweg. In 1890 werd het eerste graf gegraven op het prachtige landgoed. De begraafplaats past er goed in: de plek oogt verzorgd en

Mortuarium voor vrouwen Foto: Leendert de Vink

De grafmonumenten zijn uniform, vaak gemaakt door de eigen technische dienst

Paul Stoffels bij het graf van Maria Donders
Foto: Leendert de Vink

biedt een keur aan bomen en struiken. Enorme beuken en kastanjes, coniferen, treurwilgen en -berken accentueren – met gras en mossen overal – het intens groene karakter van de begraafplaats.

Terughoudend

Dit jaar is er, op verzoek van Reinier van Arkel, een rapport geschreven over de staat van de begraafplaats. Ankie Spierings, een van de vrijwilligers onder wier deskundige leiding bezoekers wandelingen op het landgoed kunnen maken, maakte zich zorgen over de toekomst van de begraafplaats: ‘Ja, we waren ongerust over de toekomst van de graven, en de nonnen ook. Veel Vughtenaren kennen dit prachtige terrein niet, en hebben geen weet van de interessante geschiedenis die de graven vertellen. Zonde. We hebben De Terebinth gevraagd om te komen kijken, en ook de stichting heeft open gereageerd op onze bezorgdheid. We zijn erg blij met het rapport.’

Het rapport, van de hand van Stoffels en enkele andere deskundigen, beschrijft de geschiedenis van de begraafplaats en de afzonderlijke graven. Hun advies voor het behoud van de begraafplaats en de grafmonumenten is terughoudend: maak de stenen niet schoon, een uitgebreide restauratie is niet nodig. De charme van deze oude, gesloten begraafplaats moet gerespecteerd worden door zo min mogelijk in te grijpen. ‘Laat het stenen deel van de begraafplaats grotendeels rustig vergaan in schoonheid. Dat zal zeker nog even duren’, staat er in het rapport. Een advies dat ons, gelukkige wandelaars, toch enigszins verontrust...

Snoeiwerk

De historische begraafplaats werd intussen al goed bijgehouden. Vrijwilligers deden ook al enig restauratiewerk. Aan het scherpe oog van Paul Stoffels ontsnapt echter

‘De charme van deze oude, gesloten begraafplaats moet gerespecteerd worden door zo min mogelijk in te grijpen’

weinig. Hij wijst ons niet alleen op verzakte stenen, maar laat zien dat er onder de klimop, diep in de coniferen en zelfs onder het keurig gemaaide grasveld nog meer grafstenen liggen.

Deze plek is bij uitstek een stenen archief van het verleden: de mensen zijn hier begraven op de plaats waar ze geleefd en gewerkt hebben. Op 31 december 1983 werd hier de echtgenote van dokter Ploegman als laatste begraven. Het kan interessant worden als het Zorgpark Voorburg tot een stevige restauratie zou besluiten, maar ook zonder dat kan fiks snoeiwerk al meteen veel informatie prijsgeven, omdat er zo een aantal onbekende grafstenen te voorschijn zal komen.

Anonimiteit

Ook het simpelweg weer oprichten van gevallen stèles zal talloze overledenen uit hun anonimiteit halen, want alleen van de zusters en broeders is nog de complete administratie over. Van de patiënten zijn alleen de gegevens op de grafstenen zelf beschikbaar.

Naast de stenen op de begraafplaats die nu deels nog aan het zicht onttrokken zijn, kunnen ook de archieven van Reinier van Arkel ontbrekende gegevens aanvullen. Het is wel hoog tijd dat dit spoorwerk in de archieven gedaan wordt: de informatie op de graven verdwijnt langzaam maar zeker. De Raad van Bestuur van de zorginstelling heeft het rapport van De Terebinth onlangs besproken en is van plan de adviezen op te volgen.

Levend bewijs

De gestandaardiseerde stèles van gegoten beton versterken de sfeer van anonimiteit. Daardoor vallen de afwijkende grafmonumenten van de meer welgestelde patiënten van bestuurders en ook wel van sommige zusters, broeders en (leken)verzorgers des te meer op. Stoffels wijst op het fraaie grafmonument van Maria Donders (1857-1918), waarop te lezen staat dat het van de firma L. Petit uit Tilburg komt. Hem intrigeert ook het anonieme moedersgraf. In 1984 werd de begraafplaats gesloten en sindsdien is er veel veranderd. Dat je als patiënt, arts of verplegende op het terrein van de zorginstelling begraven zou worden, kunnen we ons anno 2014 moeilijk voorstellen. Ook daarom is deze bijzondere begraafplaats een bezoek waard: Voorburg is een levend bewijs van de veranderingen in onze uitvaartcultuur.

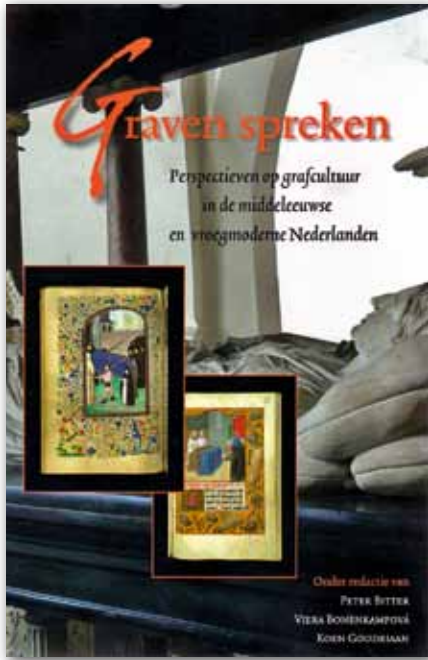
Tekst: Korrie Korevaart

Praktische informatie

Wie interesse heeft in de begraafplaats, in de regionale geschiedenis van de psychiatrie of gewoon wil genieten van natuur en cultuur, is elke tweede zaterdag van de maand welkom om mee te doen met de Reinier-wandeling (van 2,5 of 5 kilometer), onder begeleiding van een deskundige gids (ook zelfstandig te lopen met een routebeschrijving). Zie: www.rvagroep.nl/actueel/agenda/reinier-wandeling-opzorgpark-voorburg. Adres: Parklaan 8, 5261 LR Vught

Luchtfoto Foto: Paul Stoffels

Funeraire miniaturen

De redacteurs van deze bundel over grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden pleiten terecht voor meer samenhangend onderzoek vanuit diverse disciplines. Zo kan de houdbaarheid van bestaande opvattingen over funeraire cultuur beter worden getoetst.

Gedenktekens worden nog te vaak geïsoleerd bestudeerd. Trudi Brink toont aan dat het praalgraf van familie Van Brederode in

Vianen en het retabel ofwel de wand van een altaar een geheel vormen. Het grafteken verbeeldt de doden en het retabel de levenden. Zo krijgen het roemrijke verleden en de vrome toekomst beide aandacht. Peter van Dael onderzocht de chapelle ardante die na het overlijden van een hooggeplaatst persoon boven de lijkbaar werd opgebouwd. Hij deed dit aan de hand van afbeeldingen in getijdenboeken die leken in de Middeleeuwen een handvat voor gebed boden. Van Dael betoogt dat de afbeelding van deze tijdelijke bouwwerken de herinnering aan de overledene levend hield. Pleuranten op gedenktekens worden doorgaans gezien als treurende. Sanne Frequin zet uiteen dat de pleuranten in getijdenboeken bidden voor het zielenheil. Daarmee zijn zij eigenlijk prianten.

In afwijking van de gangbare opvatting waren lijkpreken volgens Koen Goudriaan aan het begin van de zestiende eeuw nog niet wijd verspreid. De lijkpreek ontstond pas tegen de achtergrond van het humanisme en de parochiële praktijk. De gereformeerden konden deze preken niet verbieden. Wel keerden zij zich tegen het prijzen van de dode en het bidden voor het zielenheil. De lijkpreek mocht alleen een *memento mori* zijn.

Viera Bonenkampová ontkracht de mythe van de rijke stinker. Zij toont aan dat ook gewone burgers graven in de Oude Kerk

van Delft bezaten. Bovendien is er geen patroon zichtbaar van plaatsen in de kerk die duurder en dus voornamer waren. Peter Bitter laat via archeologisch en historisch onderzoek zien hoe er in Alkmaar werd begraven. Het begraven in kerken nam hier al in de jaren tachtig van de achttiende eeuw af vanwege de economische crisis. Lijkkoetsen kwamen pas na de opening van een buitenbegraafplaats in 1830 in zwang.

Een slothoofdstuk over de consequenties van de conclusies voor bestaande opvattingen had niet misstaan. Ook zou een register de veelheid aan plaatsen en namen toegankelijker hebben gemaakt. Maar de artikelen waarin bronnen van uiteenlopende aard minutieus zijn onderzocht, lezen soms als een detective. Daarmee is deze geïllustreerde bundel met een overzicht van de gebruikte archieven en literatuur een geslaagd voorbeeld van multidisciplinair onderzoek.

Wim Cappers

P. Bitter; V. Bonenkampová en K. Goudriaan, ed., *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2013, ISBN 978-90-8704-320-9, 256 blz., € 25,-).

Catharinakerk vanuit archeologisch perspectief

Er zijn zoveel soorten boeken over de dood als er schrijvers zijn. Gaat het de een om hedendaagse rituelen, de ander is gefascineerd door oude begraafplaatsen. De resultaten van archeologisch onderzoek geven bij uitstek informatie over vroegere eeuwen. Een prachtig voorbeeld daarvan is de bundel *Een knekelveld maakt geschie-*

denis, met artikelen van vijftien auteurs. Het is het eindverslag van de inspanningen van talloze betaalde en onbetaalde, binnen- en buitenlandse onderzoekers: historici, archeologen, geografen, antropologen en anderen. Zij hielden zich in 2002 en 2005-2006 bezig met een opmerkelijke opgraving in het centrum van Eindhoven, van een ondergronds deel (van het koor) van de middeleeuwse Catharinakerk, die in 1860 is afgebroken. Hun onderzoek is uniek vanwege het voornaamste doel: het verzamelen van archeologisch menselijk DNA. Ook gaven de onderzoekers aandacht aan het skeletmateriaal en alle andere vondsten – die vooral licht werpen op de geschiedenis van het kerkgebouw en van allerlei gebruiksvoorwerpen zoals munten, kralen, serviesgoed, kleding, sieraden, schrijfwaren tot werktuigen uit de Steentijd toe. *Een knekelveld maakt geschiedenis* geeft inzicht in het verloop van de opgraving, in het veldwerk, de registratie en de analyse van de vondsten. *Terebinth*-lezers zullen minder in de datering van de kerkfundamenten geïnteresseerd zijn, maar des te meer in wat de opgraving leert over de geschiedenis van sterven en begraven. Tijdens de opgraving kwamen er 752 graven

aan het licht. Na uitgebreid fysisch-antropologisch onderzoek gaven de grafkuilen een schat aan informatie prijs over de manier van begraven, typen doodskisten en grafgiften.

Vorm en inhoud van het boek weerspiegelen de publieksgerichte functie van de opgraving. Al gaat het niet steeds om eenvoudige materie, het boek slaagt erin om via aantrekkelijke kleurenfoto's en duidelijke tabellen, grafieken, tekeningen en plattegronden helder over te brengen hoe waardevol de resultaten van deze opgraving voor onze kennis van de grafcultuur van onze voorouders zijn. Enig vakjargon moeten de lezers voor lief nemen, maar dat is de moeite meer dan waard.

Korrie Korevaart

Nico Arts (red.): *Een knekelveld maakt geschiedenis. Het archeologisch onderzoek van het koor en het grafveld van de middeleeuwse Catharinakerk in Eindhoven, circa 1200-1850*. Met bijdragen van Eveline Altena, Nico Arts, Steffen Baetsen e.a. (Utrecht: Matrijs, 2013, ISBN 978-90-5345-472-5, 288 blz., € 39,50).

Zeeburg: een arme joodse begraafplaats

Armoede is de rode draad in het onlangs verschenen boek *Zeeburg, Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014*. Het was dan ook vooral het arme Askenazische of Hoogduitse deel (uit Centraal en Oost-Europa) van de Amsterdamse joden dat op deze begraafplaats in het huidige Amsterdam-Oost zijn laatste rustplaats vond. De beter gesitueerden (lees: de Sefardische joden, afkomstig van Spanje en Portugal) lieten zich begraven op de joodse begraafplaatsen in Ouderkerk aan de Amstel of Muiderberg. Geldgebrek speelde niet alleen het joodse

proletariaat parten, ook de eigenaar van Zeeburg, de Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge Amsterdam (NIHS), had te weinig middelen om de dodenakker op te hogen en degelijk te omheinen. Voortdurend kampte de laaggelegen begraafplaats dan ook met wateroverlast en vandalisme. Soms waren mensen zo arm dat ze een gestorven kind over de schouder naar Zeeburg droegen en onder de schutting doorschoven: geen geld voor vervoer, een kistje of begrafenis. Niet alleen armen kwamen er terecht, ook kinderen tot de bar mitswa-leeftijd (13 jaar) en vreemdelingen. In het thematische deel van het boek (naast delen over de historie en de collectieve biografie) komt het ontstaan van Doodgraverscolleges, voortgekomen uit de che-wre kadjesje, aan bod. Deze verenigingen breidden hun activiteiten uit van hulp bij de rituelen rond het sterven en rouwen tot een soort begrafenisondernemingen avant la lettre.

In de loop der eeuwen werd de begraafplaats steeds groter (met de groei van de joodse bevolking), stukken weiland kwamen erbij, al bleven delen van het bezit verpacht aan boeren. In de 20ste eeuw is Zeeburg ongeveer vol en opent in 1914 de joodse begraafplaats in Diemen zijn poorten. Na de Tweede Wereldoorlog is de joodse bevolking gedecimeerd en zet de teloorgang van de begraafplaats door. Wallet schrijft dat de joodse gemeente in de jaren vijftig van de vorige eeuw zelf van Zeeburg af wilde, deels omdat het nauwe-

lijks te onderhouden was. De gemeente Amsterdam wilde de grond graag kopen, maar door 'getreuzel' en onenigheid over de prijs ging dat niet door.

Uiteindelijk kocht Amsterdam een deel van de grond voor de bouw van de Schellingwouderbrug en betaalde voor de verhuizing van de stoffelijke resten (onder rabbinaal toezicht) naar Diemen.

De resterende kleine acht hectare bleef desolaat achter. Bijna dreigde de begraafplaats in de jaren zeventig helemaal te worden geruimd. Slechts door – wederom – besluiteloosheid van de gemeente en toenemend inzicht in de jaren tachtig in de functie van het gebied als historisch en ecologisch erfgoed bleef Zeeburg gespaard. Toch kwam er pas echt 'rust' voor de joodse begraafplaats met de oprichting in 2008 van de Stichting Eerherstel Joodse Begraafplaats Zeeburg, die een vijfde van het terrein weer herkenbaar maakte als begraafplaats en de rest overlaat aan de natuur als ecologisch interessant gebied.

Zie ook: *Eerherstel voor joodse begraafplaats Zeeburg* in: *Terebinth* 2014-1.

Liesbeth Vermeulen

Bart Wallet, m.m.v. Liesbeth van Huit-Schimmel en Paul van Trig, *Zeeburg, Geschiedenis van een joodse begraafplaats 1714-2014* (Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2014, 978 90 8704 468 8, 220 blz., 19,-).

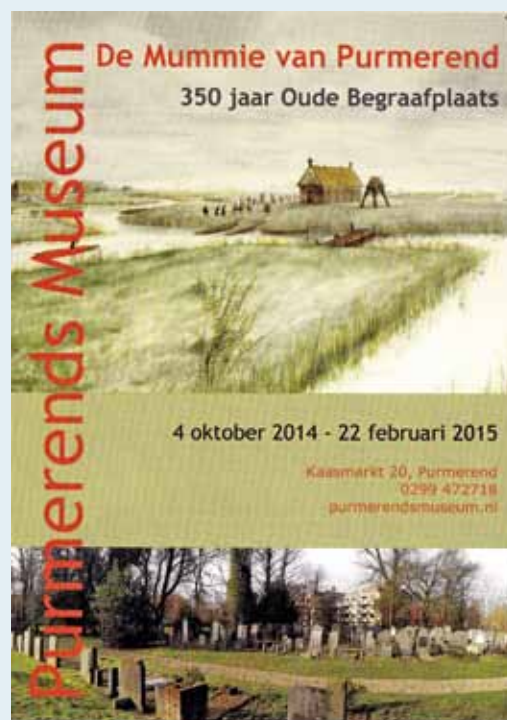
MEDIATIPS

Huis der Graven

B. van Aalst en C. Velvis, *Bet Kevarot. Huis der graven*. Groninger Kerkhoven XIV (Groningen: Stichting Oude Groninger Kerken, 2013, ISBN 9789073453401, 36 blz., € 6,- exclusief verzendkosten).

Expositie De Mummie van Purmerend

Deze tentoonstelling in het Purmerends Museum in Purmerend gaat over de Oude Begraafplaats daar en is ingericht ter gelegenheid van de 350ste verjaardag van deze gedenkwaardige plek. Hier zijn sinds 1664 1800 Purmerenders begraven in 650 graven. Veel informatie is het resultaat van het onderzoek en de restauratie waarmee een groep vrijwilligers zich sinds 2002 bezighoudt. Bezoekers maken kennis met: de bronnen (begravenisregisters, bodemvondsten), de grafmonumenten, wie er begraven liggen (met wetenswaardige biografische details) en het verloop van de restauratie (foto's). Er wordt ook in algemenere zin aandacht besteed aan het begraven in vroeger tijden, zoals de rituelen eromheen, en er staan diverse gebruiksvorwerpen opgesteld. Zo hangen er bijvoorbeeld metalen kransen, die bij begravenissen van 'minder bedeedden' werden gebruikt. Twee filmpjes vertellen over de geschiedenis en de restauratie; zelfs krijgt de bezoeker een duidelijke instructie in hoe je met de hand een graf graaft. Klein maar fijn. Tot 22 februari 2015, zie www.purmerendsmuseum.nl, onder Exposities en Activiteiten, ook voor bezoekersinfo; en www.oudebegraafplaatspurmerend.nl.

Vogels en vlinders als doodssymbolen

De dood is altijd omgeven geweest door mysterie en specifieke cultuurgebonden symbolen, rituelen en tradities. In het Westen wortelen, historisch gezien, de dood en daarmee verschijnselen en ervaringen rondom het levenseinde, in het christelijk geloof. De symbolische weerslag daarvan is op begraafplaatsen terug te vinden.

Het idee dat mensen hun overleden dierbaren of iemand met wie zij een hechte band hadden, terugzien in een vogeltje of een vlinder, is niet vreemd. Vooral de gevoelsbeleving die gepaard gaat met deze waarneming maakt de gebeurtenis betekenisvol voor betrokkenen. Daarom is begrijpelijk dat vogels en vlinders als doodssymbool op grafmonumenten op begraafplaatsen voorkomen.

Vogels

Van oudsher associëren mensen vogels met de dood en dat is niet voor niets. Vliegen staat symbool voor ontsnapping aan de fysieke beperkingen van het aardse leven en het opstijgen van de geest naar het hemelrijk. Vogels worden dan ook nogal eens als voortekenen van een naderende dood beschouwd.

Iedere cultuur heeft zo haar eigen boodschappers als het gaat om de dood, zoals zwarte paarden, zwarte honden en zwarte vlinders, maar vogels komen zo ongeveer in iedere cultuur voor.

Raven, uilen, de witte kaketoer en heel speciaal de kraai, maar ook troepialen (een familie zangvogels met meestal zwarte veren, zoals merels, koevogels en spreuwen) figureren wijdverbreid in mythen en folklore rondom sterven en dood. De kleur zwart heeft het symbolisch karakter van het absolute (en als zodanig vergelijkbaar met zijn tegenhanger wit) en dieptepsychologen beschouwen het als de kleur van volledige onbewustheid, van verzinken in het donker, in de rouw, in de duisternis.

Op graven wordt de duif vaak gebruikt als ornament. De algemene symbolische betekenis van de duif, afgebeeld met een olijf- of palmtak, is vrede. Maar de duif staat ook symbool voor verzoening. Op een grafsteen gezeten is de duif het symbool van de ziel van de overleden die zich opmaakt om op te stijgen naar de hemel. Tijdens het afscheid van een hoogbejaarde Indische dame maakte ik mee dat twee duiven kwamen aanvliegen en neerstreken op het tuinprieel waar ze lag opgebaard. Aan het eind van de plechtigheid vertrokken zij. Het komt ook voor dat duiven op een begraafplaats worden losgelaten door naasten ter symbolisering van de ziel die nu uit haar aardse beperkingen is getreden.

Vlinders

In veel culturen is de vlinder met symboliek omgeven. Het kan enerzijds een symbool zijn voor gedaanteverandering en schoonheid, anderzijds voor de vergankelijkheid van de vreugde en de kortstondigheid van het leven.

De vlinder roept vreugde en lichtheid in ons wakker en is het symbool voor het proces van transformatie en metamorfose. De veranderende verschijningsvorm van de vlinder in drie stadia is een waar wonder en spreekt velen tot de verbeelding. Het geeft de mens hoop op transformatie. Hoop

op de overgang van het aardse bestaan naar een wereld van licht en eeuwigheid. De ziel ontstijgt daarbij haar stoffelijk omhulsel zoals de vlinder zijn pop. Voor christenen zijn leven, dood en wederopstanding de drie stadia die de ziel doorloopt.

Tekst: Ineke Koedam

Beeld: Bert Pierik

Ineke Koedam heeft de praktijk Weerschijn, voor sterven, afscheid en rouw (zie www.inekekoedam.nl) en is auteur van onder andere In het licht van sterven, ervaringen op de grens van leven en dood (Utrecht: AnkhHermes, 2013, ISBN 978 902 020 962 4, € 19,90).

Vliegen staat symbool voor ontsnapping aan de fysieke beperkingen van het aardse leven

Met vrijwilligers op een dodenakker

Provinciaal Landschapsbeheer richt zich vooral op het duurzaam in stand houden van het landschap. Naast een beheerplan kan men met vrijwilligers het beheer uitvoeren en het draagvlak voor landschapsbeheer vergroten. Maar werken op een kerkhof of begraafplaats is specialistisch werk en vraagt om specifieke kennis.

Op het kerkhof bij de kerk van Gasselte

Bijvoorbeeld een hogedrukpomp pakken om grafzerken schoon te maken, tast in veel gevallen de steen aan én kan leiden tot het verdwijnen van zeldzame korstmossen. Landschapsbeheer Groningen heeft daarom in samenwerking met de Stichting Oude Groninger Kerken de cursus 'Grijs/Groen' opgezet om beheerders en vrijwilligers te stimuleren op een verantwoorde manier aan de slag te gaan.

Vervolgens is het project landelijk ingevoerd door Landschapsbeheer Nederland in samenwerking met het Prins Bernhard Cultuurfonds. De cursus geeft antwoorden op vragen als: Wat zijn de belangrijkste onderhoudstaken en hoe worden deze uitgevoerd? Waar vind ik eventueel nodige deskundigheid en met wie zou ik kunnen samenwerken? Ook geeft de cursus inzicht in de ecologische en cultuurhistorische waarden van kerkhoven en begraafplaatsen. Als docenten traden onder andere vertegenwoordigers van De Terebinth op.

Vrijwilligers mobiliseren

De vele lokale initiatieven laten zien dat restauratie met beperkte middelen mogelijk

is. Het is relatief eenvoudig om vrijwilligers te mobiliseren. In veel gevallen is er al een groep mensen actief. Door samen met eigenaar, gemeente, beheerder en onderhoudsgroep tot een beheerplan te komen, wordt de basis gelegd. Om vervolgens het geheel duurzaam in stand te houden wordt een werkgroep met een coördinator opgericht die verantwoordelijk is voor het jaarlijkse onderhoud op en rond het kerkhof. Deze coördinator is de contactpersoon van de groep, werkt in een werkplan het beheerplan uit en is aanspreekpunt voor de eigenaar en landschapsbeheer.

Door middel van het 'opleiden' van de vrijwilligers wordt voorkomen dat vaak goedbedoelde acties leiden tot beschadigingen aan graven, gedenktekens en groen. De basiscursus bestaat uit een theorie-deel en een praktijkdag waarin onder begeleiding van professionals de groep aan de slag kan met beheer en onderhoud.

'Verval' behouden

Op terreinen waar niet meer begraven wordt, moet het beheer zo veel mogelijk gericht zijn op behoud van de bestaande

situatie. Behoud juist het 'vervallen' karakter van een dergelijk terrein. Bovendien vergroot het de ecologische waarden. De werkzaamheden van een vrijwilligersgroep zijn in eerste instantie gericht op het in stand houden van de beplanting, het voorkomen dat het groen de grafstenen overwoekert of dat wortels door de graven heen groeien en het herstellen van schade aan gebouwen en grafmonumenten. Wil men bijvoorbeeld gebroken of gebarsten grafstenen restaureren, dan is het goed om hier een specialist bij te betrekken.

Houd de werkzaamheden in eerste instantie simpel en overzichtelijk: dit bevordert het enthousiasme in de groep. Vrijwilligers willen niet alleen bezig zijn maar ze moeten het in de eerste plaats ook leuk vinden.

Bezint eer ge begint!

Het is dus van groot belang dat je weet wat mensen doen en kunnen doen als je op een historische begraafplaats met vrijwilligers aan de slag gaat. Let op arbeidsomstandigheden (ARBO-wet) en veiligheid en laat specialistisch werk over aan deskundigen.

Als altijd geldt de stelregel 'Bezint eer ge begint'!

Tekst: Eward Timmerman

Beeld: Leon Bok

Jonge geleerd, oud gedaan Foto: Edwin Raap

Op de joodse begraafplaats in Apeldoorn

Ook geeft de cursus inzicht in de ecologische en cultuurhistorische waarden van kerkhoven en begraafplaatsen

Het plectrumvormige publieksgebouw uit 2012

Essenhof in Dordrecht: vernieuwd voor de eeuwigheid

Bij begraafplaatsen en crematoria denk je aan verdriet, leed en rouw en niet meteen aan duurzaamheid. Op begraafplaats Essenhof in Dordrecht is een noodzakelijke en drastische aanpassing van de gebouwen echter aangegrepen om duurzaamheid in alle aspecten van het bedrijf door te voeren.

Begraafplaats Essenhof is een gevarieerd parkachtig landschap dat zijn oorsprong vindt in een boomgaard. Wie hier rondloopt, heeft het gevoel in een arboretum te zijn beland.

De gemeente Dordrecht kocht de grond in 1829 nadat was verordonneerd dat overledenen niet langer in en rond de kerken in de binnenstad begraven mochten worden. Essenhof werd de eerste algemene (later: gemeentelijke) begraafplaats van de stad. Het historische gedeelte heeft intussen de status van rijksmonument.

Milieueisen

Aangescherpte milieueisen en ruimtegebrek maakten veranderingen noodzakelijk. Ondanks een uitbreiding met enkele dienstruimtes eind jaren negentig, was het aula-complex te klein om de sterk gegroeide organisatie te huisvesten én het gewenste niveau van dienstverlening te bieden. Hoewel de nieuwbouw het gebrek aan ruimte voor het personeel oploste, komt de bouw ervan voort uit een heel ander probleem. De milieueisen voor de uitstoot

van vervuilende stoffen door crematoria werden aangescherpt. Hierdoor moesten de emissiebeperkende filterinstallaties bovenop de bestaande twee crematieovens in de kelder van de aula worden geplaatst. Deze installaties zijn echter zo groot dat er in de kelder geen ruimte voor was. Directeur Pauline Harmsen van Essenhof diende bij het gemeentebestuur een masterplan in voor de hele begraafplaats om zo meerdere knelpunten aan te pakken.

Het aantal crematies had in de jaren negentig een grote vlucht genomen, waardoor uitbreiding van de faciliteiten noodzakelijk was. In diezelfde periode was afscheid nemen sterk geïndividualiseerd. De variëteit in uitvaarten die hiervan het gevolg was, vroeg om flexibele dienstverlening. Die kon het bestaande gebouw niet langer adequaat bieden. De voorzieningen waren verouderd en er is nu veel meer personeel dan twintig jaar geleden.

Ronde plattegrond

Een metalen hek met goudkleurige elementen, op hun plaats gehouden door staaldraden, biedt nu toegang tot Essenhof. Direct na de poort bevindt zich een open plein waar twee opvallende gebouwen als onwaarschijnlijk ensemble omheen staan. Het oudste dateert uit 1988 en is in gebruik als aula, ontvangstcentrum en crematorium. Dit ronde gebouw met wit gestuukte muren staat rond een open patio met een waterpartij en rotstuint. Karakteristiek zijn de smalle rechthoekige ramen die uitkijken op de begraafplaats. Architect was Bram Middelhoek, een van de grondleggers van EGM architecten. Tot op heden is dit waarschijnlijk het enige ronde aulacomplex in ons land. Het 26 jaar oud pand had zoveel potentie in zich dat het relatief eenvoudig weer up-to-date gemaakt kon worden.

Restwarmte

Voor de planvorming werd projectcoördinator Jaap van Nes van EGM architecten in de arm genomen. Hij stelde een verbouwingsplan op met de aula opnieuw als spil: ‘De ronde plattegrond is een ijzersterk ontwerp. We konden het crematoriumgedeelte naar de begane grond verplaatsen en een nieuwe routing creëren zonder de basisindeling aan te tasten.’

‘Deze begraafplaats is in principe dus energieneutraal’

Architect John Mol van dit architectenbureau vult aan: 'Ik heb een uitbouw ontworpen voor het crematorium die ook plaats biedt aan de nieuwe milieu-installatie en een apart systeem om restwarmte van de oven op te slaan in warm water. En met dit water verwarmen we gebouwen op Essen hof. Deze begraafplaats is in principe dus energieneutraal.'

Accoyahout

De routing in het pand vormt een logisch geheel met de strooivelden en zerkenlanen die zich erachter uitstrekken. Tegenover deze witte blikvanger staat een klein plectrumvormig kantoor dat is ontworpen door de architecten Victor de Leeuw en John Mol van EGM architecten. De buitenmuur is van Accoyahout* met een rand van glas onder een mos-sedumdak, dat ter hoogte van de entree ver uitkraagt en een natuurlijke luifel vormt. Het duurzame kantoor kwam in 2012 gereed en biedt onderdak aan het ondersteunend personeel van Essen hof. Het onbehandelde hout en de kleurschakering van subtiele aardetinten en groen komen in de interieurs van beide panden terug en smeden ze gevoelsmatig aaneen. Achter dit ensemble strekken zich de velden van de historische begraafplaats uit.

Onderhoudsarm

Het nieuwe publieksgebouw is ook buitengewoon duurzaam. Het is zeer licht gebouwd, zonder gebruik van beton of steen in de gevels, maar met Accoyahout, houtskelbouw, isolatiemateriaal en glas.

De aula met kleurschakeringen van subtiele aardetinten en groen

En door het mos-sedum dak wordt het regenwater zo geleidelijk afgevoerd dat geloosd kan worden op het maaiveld in plaats van op het riool. Alle toegepaste materialen zijn onderhoudsarm, zodat ook in de exploitatiekosten een grote bezuiniging te realiseren is. Bouwen voor begraafplaatsen is bouwen met respect voor de omgeving. Mol: 'Emoties als verdriet en rouw staan hier sterk op de voorgrond. Dat levert een heel ander type beleving op van de architectuur. De kunst is om op de achtergrond te blijven.' Of, zoals Harmsen stelt: 'Dit is niet een huiskamer met een kleedje scheef over de tafel. De nabestaanden moeten hier in staat zijn hun verdriet ruimte te geven. Het gebouw mag daarbij niets opdringen, maar moet juist dienend zijn. Het moet wel een

warm welkom gevoel geven. Het bureau heeft een prachtig nieuw hoofdstuk toegevoegd aan deze historische plek.'

Herinrichting

Mol looft de prettige samenwerking met Harmsen: 'Het is bijzonder om met zo'n betrokken opdrachtgever te werken die je zoveel vertrouwen geeft. Dat zorgt ervoor dat je het niet als werk ziet maar als een bijzondere opgave. Helemaal omdat we de kans kregen Essen hof als totaalpakket te realiseren. Naast de aula en de nieuwbouw hebben we ook een deel van het gebied tussen die twee panden heringericht. Het terrein en de tuin zijn veranderd en de bewegwijzering en toegangspoort vernieuwd. We konden een afgewogen totaalconcept maken, een kans die je niet vaak krijgt.'

Op Essen hof getuigen niet alleen de zerken van haar lange verleden, maar ook de gebouwen tonen hoe de ideeën over lijkbezorging door de jaren heen evolueren. Zodat deze plek ook in de toekomst onderdeel blijft van het leven.

* Accoya is hout dat via acetyleren is verduurzaamd, dat wil zeggen behandeld met een hoge concentratie azijn.

Tekst: Sander Grip

Beeld en ontwerp: EGM architecten,
www.egm.nl

Het ronde aulacomplex met crematorium en ontvangstruimte uit 1988

'Het gebouw mag niets opdringen, maar moet juist dienend zijn'

Praktische informatie

Essen hof, gemeentelijke begraafplaatsen en crematorium Dordrecht
Nassauweg 200 - 3314 JR Dordrecht
T (078) 770 87 47
www.essenhof.nl

Zie voor een documentaire (uit eind 2012) over Essen hof: www.youtube.com/watch?v=ki4vs9vulP8&feature=youtu.be

Een natuurbegraafplaats is (ook) funeraire cultuur

Volgens Jeannette Goudsmit (*Terebinth* 2104-2, pag. 21) is er succesvol een behoefte aan natuurbegraafplaatsen gecreëerd. Zij is een tegenstander van de komst van de natuurbegraafplaats, juist omdat de keuze hiervoor een kwestie van mode en beïnvloeding is. Dat kan echter het probleem niet zijn. We zien dat namelijk bij alle trends in begrafenislân en elders: wat de een de ander ziet doen, wil hij of zij ook voor zichzelf. Dat gebeurt bij skinny broeken, bij de nieuwste brillenmode en bij natuurbegraafplaatsen...

Anders dan Jeannette Goudsmit meent, maken natuurbegraafplaatsen, crematies, digitale en andere virtuele begrafenissen volgens mij net zo goed deel uit van onze funeraire cultuur. Ook natuurbegraafplaatsen laten zien hoe wij met de dood omgaan, hoe wij vormgeven aan ons levenseinde. Het gebruik van natuurbegraafplaatsen en wat we daar doen, behoort tot onze funeraire cultuur. Een tegenstelling tussen cultuur en natuur bestaat hier niet.

Stenen archief?

Vereniging De Terebinth is er voor de begraafplaatsen. Maar we moeten de zaak niet omkeren: de begraafplaatsen zijn er niet voor De Terebinth. Als mensen zich willen laten cremieren, en hun as willen laten verstrooien, kan dat ook. Ruimte voor diversiteit is op alle fronten een groot goed. De waarde van de begraafplaats als stenen archief van ons verleden is trouwens betrekkelijk: er zijn ook andere bronnen

voor genealogie en heraldiek; symboliek kunnen we overal vinden, net als multiculturele uitingen, schoonheid of kunst. Daar hebben we op zich geen begraafplaatsen voor nodig. Hoe een en ander overgedragen wordt, verandert in de loop der tijd en verschilt per cultuur. Wat onverlet laat dat wij buitengewoon zuinig moeten zijn op wat er nog aan historische graven en begraafplaatsen bestaat.

Tussenvorm

Er zijn nu al veel mensen die zich laten cremieren en niet voor een graf kiezen. Overigens zijn er wel allerlei urnentunnels en -muren op begraafplaatsen te vinden. Een natuurbegraafplaats is een soort tussenvorm: je weet nog wel waar iemand is begraven, maar het uitgangspunt van de overledene was eigenlijk dat hij/zij op een gegeven moment helemaal in de natuur op wil gaan, met gedenkteken en al. De markerings van het graf duurt dan even lang als het houten gedenkteken tijd nodig heeft

Opening natuurbegraafplaats Slangenburg, Doetinchem

Ook natuurbegraafplaatsen laten zien hoe wij met de dood omgaan, hoe wij vormgeven aan ons levenseinde

Engeland, Olney Green Burial Ground

om te vergaan. Mijn keuze is het niet, maar het gaat mij te ver om anderen daarin te beperken.

Duidelijkheid

Het enige waar ik moeite mee heb, is wellicht een gebrek aan duidelijkheid. Dus: als het doel van een natuurbegraafplaats is dat de overledene op moet kunnen gaan in de natuur, dan moet de afspraak zijn dat er na zekere periode ook geen markerings van het graf meer te zien zijn, overeenkomstig de wens van de overledene of van de nabestaanden die voor dit type graf hebben gekozen. Die markerings moeten dan ook na een afgesproken periode niet meer aanwezig zijn of weggehaald worden. In die zin mag de Vereniging Natuurmonumenten geen onduidelijke concurrent van bestaande begraafplaatsen worden door hetzelfde als de conventionele begraafplaatsen te gaan bieden.

Gaan de bezwaren van Jeannette Goudsmit dan eigenlijk niet eerder over een heel ander probleem? Zoals: er zijn al te veel begraafplaatsen die het hoofd niet boven water kunnen houden en de concurrentie moet niet erger worden – al helemaal niet via activiteiten van de Vereniging Natuurmonumenten? Dat is iets anders.

Trouwens, conventionele (bestaande) begraafplaatsen zouden kunnen nagaan of ze de pluspunten van een natuurbegraafplaats kunnen bieden op een gedeelte van hun eigen terrein. Dit gebeurt bijvoorbeeld al op begraafplaats Den en Rust in Bilt-hoven. Op die manier gaan ze mee met bepaalde ontwikkelings in de samenleving in het omgaan met begraven.

Tekst: Korrie Korevaart

Beeld: Ada Wille

De graven van de familie De Bellefroid, voor en na de restauratie

Graven familie De Bellefroid in Zutphen gerestaureerd

Sinds 1829 ligt aan de Warnsveldseweg in Zutphen een oude begraafplaats met een algemeen en een katholiek deel. Met toestemming van het Ministerie van Oorlog werd ze aangelegd op de oude verdedigingwerken rond de stad. In 1897 scheidden de katholieken zich af en ontstonden er twee aparte begraafplaatsen. Zowel de begraafplaatsen als hun unieke poortgebouwen zijn rijksmonumenten.

Op de katholieke begraafplaats stamt het oudste bestaande graf uit 1856. Het behoort tot de zes graven van de familie De Bellefroid. Deze familie kwam uit de Zuidelijke Nederlanden en is in de tijd van Napoleon in het Gelderse Wehl terecht gekomen. Daar werd de vader na zijn militaire loopbaan burgemeester en fokte paarden die hij verkocht aan het leger. Het gezin bestond uit elf kinderen. Drie ervan zijn jong gestorven. Twee zijn tijdens de veldtocht van Napoleon naar Rusland gesneuveld en de andere zes zijn op latere leeftijd uiteindelijk in Zutphen begraven. Het betreft drie jonkvrouwen en drie jonkheren, allen lid van de Gelderse ridderschap. Ook de zoons hebben een imponerende militaire carrière achter de rug: twee van hen kregen de Militaire Willemsorde uitgereikt. Van het hele gezin is maar één dochter getrouwd en zij kreeg twee kinderen. Deze familietak is uiteindelijk uitgestorven.

De zes graven verkeerden in een erbarmelijke staat. Het stenen onderwerk was op veel plaatsen kapot en de gietijzeren dekplaten, lijsten en familiewapens waren verroest. Ook zijn delen in de loop der tijd verloren gegaan. Na de restauratie van het poortgebouw in 2009, het herstel van de verbinding tussen gewijde en ongewijde grond door middel van een bruggetje (dat de naam Galileëbrug kreeg), het plaatsen van het monument voor het levenloos en te vroeg gestorven kind, moesten deze graven vanwege de cultuurhistorische waarde worden gerestaureerd. Er werden gelukkig sponsors gevonden.

Familiewapens

Omdat de begraafplaats volledig gerund wordt door vrijwilligers is een groot deel van het werk afgelopen zomer in eigen beheer uitgevoerd. Eerst zijn de lijsten en familiewapens van de dekplaten af

gehaald. Daarna heeft een vrijwilliger die in zijn arbeidzame leven restauratiemetseelaar is geweest, het gehele stenen onderwerk gerestaureerd en waar nodig met nieuw materiaal weer compleet gemaakt. De dekplaten zijn, onder leiding van smid Paul Klaasen van Smederij Kleinproject uit Terborg, gefijnstraald. Veel roest en restanten van koolteer verdwenen door het stralen van de platen en zo kwamen de teksten en de 'blanke' gietijzeren platen tevoorschijn. Daarna zijn ze in een coating gezet en weer op het gerestaureerde onderwerk teruggelegd. De omlijsting en familiewapens zullen later weer gemonteerd worden omdat eerst de ontbrekende delen moeten worden toegevoegd.

Herstel glooiing Zocher

Ook de omgeving van de graven zal worden aangepakt. Volgens het ontwerp van landschapsarchitect J.D. Zocher jr. was er tijdens de aanleg een soort glooiende verhoging aangebracht. Deze is in de jaren zestig van de 20ste eeuw weggehaald om ruimte te creëren voor nieuwe graven. Daardoor werden vele funderingen van oude graven zichtbaar. De vrijwilligersgroep van de begraafplaats wil deze glooiing opnieuw aanbrengen. De restauratie is waarschijnlijk eind november afgerond. Door al deze projecten wordt de begraafplaats niet alleen verfraaid maar ook voor het nageslacht behouden.

Joop Jansen

Bewoner poortgebouw R.-K. Begraafplaats (In 1902 kreeg het katholieke deel een eigen bakstenen poortgebouw als toegang. Dit gebouw werd in 2008 en 2009 prachtig gerestaureerd en tot woning verbouwd). Voor vragen over de restauratie en/of eventuele rondleidingen: joopjansen-rkbw@hotmail.com

Het familiewapen van De Bellefroid, voor en na de restauratie

Praktische informatie

Warnsveldseweg 105, Zutphen

Graf van Potgieter gerestaureerd

Met het leggen van witte anjers werd op 17 september op begraafplaats De Nieuwe Ooster in Amsterdam aandacht geschonken aan de restauratie van het grafmonument van de negentiende-eeuwse schrijver Everhardus Johannes Potgieter. Hij was oprichter van tijdschrift *De Gids*, dat nog steeds bestaat.

Deze restauratie is betaald uit het Fonds *Perzik van Onsterfelijkheid*, ingesteld door de Koninklijke Boekverkopersbond en het Prins Bernard Cultuurfonds. De Terebinth adviseerde bij de oprichting ervan. Hiervoor werden de graven gerestaureerd van de dichters Albert Verwey en Jacques Perk en kinderboekenschrijver W.G. van der Hulst.

Potgieter (Zwolle, 27 juni 1808 – Amsterdam, 3 februari 1875) was één van de prominentste literaire figuren van de

negentiende eeuw. Hij was in 1837 medeoprichter van het liberale blad *De Gids*, waar hij bijna dertig jaar redacteur van was.

De naam van het fonds, *Perzik van Onsterfelijkheid*, verwijst naar de titel van de gelijknamige roman van Jan Wolkers. Doel van het fonds is het behoud, herstel en de instandhouding van graven, meer in het bijzonder grafmonumenten en -tekens van Nederlandse schrijvers. Auteursgraven hebben een grote cultuurhistori-

sche waarde. Ze vormen, naast boeken, een tastbare erfenis van onze literatuurgeschiedenis. De Koninklijke Boekverkopersbond storte € 75.000,- in het fonds, het Cultuurfonds heeft dit bedrag verdubbeld.

Witte anjers voor Potgieter Foto: Liesbeth Vermeulen

Excursie Bergklooster en en Kranenburg in Zwolle

‘In het kruis ligt het heil, in het kruis ligt het leven.’ Deze tekst staat op het gedenkteken voor Thomas a Kempis, een groot Keltisch kruis, bij de ingang van de begraafplaats Bergklooster. Een mooi startpunt voor de Terebinth-excursie van 20 september naar de begraafplaatsen Bergklooster en Kranenburg.

Twee begraafplaatsen, twee sferen. Is Bergklooster een begraafplaats waar de natuur de ruimte krijgt, Kranenburg is meer een begraafpark met aangelegde natuur. Bergklooster komt voort uit een middeleeuwse kloosterbegraafplaats, Kranenburg werd in de 20ste eeuw ontworpen op de tekentafel.

De mist geeft Bergklooster een mystieke sfeer. Bert Pierik, beheerder van Bergklooster, leidt ons rond over de begraafplaats en neemt ons mee naar de oudste zerk, het museum en de grafkelder. Een ladder geeft toegang tot de onderaardse ruimte waar ooit kisten stonden. In de Tweede Wereldoorlog zochten mannen als er een razzia dreigde hun toevlucht in de kelder.

’s Middags neemt Marinus Heldoorn, beheerder van Kranenburg, het stokje over. De route loopt langs de wandgraven, de islamitische en Chinese begraafplaats en Nieuw Bergklooster, de jongste uitbreiding van Bergklooster. De verschillende

begraafplaatsen en uitbreidingen lopen ongemerkt in elkaar over. En dat is het unieke van het funeraire landschap rond Bergklooster-Kranenburg. Via het hagenpark en de boskamers eindigt de excursie in de aula van Kranenburg.

De Zwolse filmmakers Michiel en Maarten Boogerman hebben in samenwerking met Bergklooster een documentaire over deze begraafplaats gemaakt. Bergklooster wordt op bijzondere wijze in beeld gebracht met aandacht voor cultuurhistorie, natuur en spiritualiteit. De film is te bekijken via www.bergklooster.nl.

Dit was de laatste excursie van het seizoen 2014. In 2015 opent De Terebinth in april of mei het nieuwe excursiesizoen. Suggesties en ideeën voor nieuwe bestemmingen zijn welkom via pr@terebinth.nl

Doorkijkje op Kranenbrug Foto's: Mary Kuiper

Bergklooster, Bert Pierik geeft uitleg bij de zerk van Jan Mulert

Keramik: niet alleen voor nu, ook voor later

Niet alleen in het zuiden van Nederland, waar traditioneel gezien onze doden uitbundiger geëerd worden, ook in het noorden zijn op begraafplaatsen ornamenten van keramik te vinden. Zo trof ik in Zuidlaren (Drenthe) twee kruizen en een krans van steengoed aan. Liggend op een graf, deels verzonken tussen de kiezels en overwoekerd met gras en mos. Ik was er bijna aan voorbij gelopen.

In Brabant en Limburg komt men veelvuldig keramik op oude graven tegen. Naarmate je meer naar het Noorden trekt, wordt de spoeling dunner. Toch is het opvallend hoeveel kransen van keramik zich in de omgeving van Leeuwarden bevinden: ik heb er een stuk of zes gevonden. Hoewel de meeste kransen al behoorlijk vergaan zijn, zijn ze nog steeds uitermate decoratief. De Belgische kunsthistoricus Mario Baeck* onderscheidt vijf soorten keramik: aardewerk, terracotta, faience, gres of steengoed en porselein. Hierbij speelt onder andere de mate van vorstbestendigheid een rol. Ook de kleisamenstelling en de baktemperaturen zijn van invloed. Op de lange termijn zullen ornamenten van terracotta, steengoed en porselein, vanwege de kleisamenstelling en baktemperaturen, het langst in de buitenlucht kunnen blijven bestaan.

Verbonden handen

Op Nederlandse begraafplaatsen zijn porseleinen ornamenten te vinden, al dan niet afkomstig uit België, Duitsland of Oostenrijk. Vaak hebben ze de vorm van Jezusbeelden, kransen en duifjes. Ook zijn portretten van de overledenen in porselein verwerkt. Steengoed, vaak ongeglazuurd en wit, treffen we aan in de vorm van bij-

voorbeeld verbonden handen. En meer sporadisch in geglazuurde en gekleurde uitvoering, waaronder bloemen. Een typische toepassing van het gebruik van porselein en vergelijkbaar keramik zien we bij de inmiddels teruggevonden graftrommels. Leon Bok en Evert Jan Halkus lichten dit toe in hun boek *Graftrommels en (kunst) grafkransen in Nederland*.

Geglazuurde doorbloeiers

Voor België en Frankrijk staan bekend als producenten van faience en steengoed. De term 'majolica' wordt ook nog al eens gebruikt. De meeste Nederlandse natuursteenbedrijven zijn niet bekend met deze vorm van grafversiering. Het is dus een interessante vraag op welke wijze deze versiering in Nederland terecht is gekomen. Het is maar de vraag hoe lang we nog tijdens onze wandelingen over de dodenakers deze geglazuurde doorbloeiers kunnen aantreffen. Uiteindelijk heeft dit keramik ook niet het oneindige leven. Met het ruimen van oude graven zullen ook deze kransen en bloemen uit de buitenlucht verdwijnen.

Handwerk

Zoals Bok en Halkus al schrijven: er is nog

Majolica krans met rozen en violen, begraafplaats Kovelswade, Utrecht

Lezend kindje van porselein, oude deel begraafplaats Roden

Twee kruizen en een krans van keramik, oude begraafplaats Zuidlaren

één fabriek in Frankrijk, in Bethune, die deze vorm van majolica maakt. De merken Mahieu en Céramiques de France worden hier geproduceerd en zijn als laatste overgebleven in een lange 'bloemrijke' Franse traditie. Ofschoon het nog steeds handwerk is, zie je dat het flamboyante van de oudere stukken niet geëvenaard wordt. Omwille van het productieproces worden de bloemen nu eenvormiger gemaakt, terwijl je in de oudere exemplaren 'de hand van de maker' herkent. Deze oudere exemplaren duiken nog wel eens op rommelmarkten op. Voor het behoud van keramik op begraafplaatsen is niet alleen een taak weggelegd voor gemeenten, instellingen en vrijwilligers, maar gaat het ook om de bewustwording van de gemeenschap.

Annette de Vos**

* Mario Baeck in *Funeraire Keramik - Een glosarium* (Tafotel nr 15, www.epitaaf.org).

** Eigenaar van Keramik voor buiten. Zij is beschermvrouwe van de 'majolica-bloemen'. Zie <http://keramikvoorbuiten.nl>. Daarnaast zet zij zich in voor het beheer en behoud van begraafplaatsen.

UIT HET VELD

In deze rubriek vertellen leden of gasten over hun werk voor het behoud van ons funeraire erfgoed. Deze keer beeldhouwer Cor van Oosterhoud van Atelier Pierre Juste.

Afgelopen zomer is Cor met zijn gezin naar Lith aan de Maas verhuisd. Aan de Lithse Dijk hebben zij een, in de eind jaren zestig van de vorige eeuw gebouwd, winkelpand gekocht. De dijkwoning heeft een ruim souterrain waar Cor zijn werkplaats en atelier genaamd 'Pierre Juste' heeft, dat vrij vertaald de juiste steen betekent. In de voormalige winkel bevindt zich zijn kantoor en ontvangstruimte met etalagekasten, waar straks zijn bescheidener beeldhouwwerk getoond wordt. Een fraai uit marmer gehouwen uiltje staat op zijn bureau. Na zijn opleiding aan de Gerrit Rietveld Academie te Amsterdam volgde hij de vakopleiding Natuursteen bewerken in Utrecht. Cor restaureert heiligen beelden, vervangt ornamenten op oude kerken én herstelt oude graven. Naast restauratie werk ontwerpt hij ook moderne gedenkmunumenten waarin hij nieuwe technieken combineert met het oude steenhoudersambacht. Gevelstenen hakt hij voor het huis of bedrijfspand. Naast zijn eigen werk bied hij ook cursussen aan in beeldhouwen en letter kappen.

Grafkapel

Op de begraafplaats Oud Kralingen te Rotterdam is hij, samen met restauratiearchitect Norman Langelaan, betrokken bij de restauratie van het mausoleum van Pieter Kruyff Bartholomeus & Zn, een in 1911 gebouwde grafkapel in neoromaanse stijl. De al lange tijd vervallen kapel dreigde gesloopt te worden, maar wordt nu gerestaureerd en krijgt een monumentale status. De marmeren versuikerde ornamentjes, bloemen en dieren voorstellend, er is zelfs een kikkertje, schuurt hij weer glad. Met hamer en beitel bewerkt hij ze voorzichtig tot de oorspronkelijke vorm. Natuurstenen platen die los raken van het metselwerk worden weer gemonteerd.

Passie

Over het maken van een gedenksteen voor een overledene vertelt hij toch het meest gepassioneerd. Zoals over een grafmonument dat hij maakte voor een op hoge leeftijd overleden vrouw. Het contact dat hij had met haar broze weduwnaar bracht hem op het idee om het motief van een Ginkgo biloba-blad, een oeroude boomsoort waarvan fossielen gevonden zijn uit het Tertiair, te verwerken in het monument. De weduwnaar was verguld met het idee maar heeft helaas het eindresultaat niet meer gezien. Het betrokken raken bij het rouwproces en daar samen met nabestaanden vorm aan geven geeft Cor veel voldoening.

Naast het ambachtelijke hakken ontwerpt Cor glasmotieven zoals gestileerde bloemen. Met gebruik van de modernste technieken worden deze door andere vaklieden vervaardigd. Het glasmotief wordt daarna geïntegreerd in het natuurstenen monument. Als zelfstandig ambachtsman is het belangrijk om goede netwerkcontacten te hebben met andere vaklieden om meer mogelijkheden te kunnen bieden voor de vormgeving van een gedenkmunument.

Toekomst

Over de toekomst van zijn vak is hij niet erg optimistisch. Steeds minder nabestaanden hebben behoefte om hun dierbare te gedenken op een publieke gedenkplaats als een begraafplaats. Crematie neemt steeds meer toe ten opzichte van begraven en as krijgt ook vaker een laatste bestemming in de publieke anonieme ruimte of in de privésfeer. De crisis van de laatste jaren heeft deze trend alleen maar versterkt. Daardoor verdwijnen de ambachtelijke vaardigheden bij de reguliere steenhoudwerijen. Bij jongeren leeft in het huidige digitale tijdperk ook niet veel enthousiasme voor het vaak letterlijk stoffige vak, terwijl steen bewerken tot een waardig monument ter nagedachte-nis een grote voldoening kan geven bij zowel opdrachtgever als maker.

Bert Pierik

Zie voor meer info: www.atelierpierrejuste.nl

Cor van Oosterhoud

COLOFON

Terebinth XXVIII (2014-4)
ISSN: 1382-5259. Tijdschrift voor Funeraire Cultuur. Uitgave van Vereniging De Terebinth, een onafhankelijke landelijke vereniging die zich inzet voor de funeraire cultuur in Nederland.

Redactieadres

Kantershof 372, 1104 GV Amsterdam
020 609 0583; eindredacteur@terebinth.nl.
Ook voor advertenties en inlegvellen.

Redactie

Wim Cappers (hoofdredacteur), Bartho Hendriksen, Korrie Korevaart, Bert Pierik (fotoredacteur), Liesbeth Vermeulen (eindredacteur).

Inleverdatum van kopij

Terebinth verschijnt vier keer per jaar. De inleverdata voor kopij: 25 januari, 25 april, 25 juli, 25 oktober.

Versijning rond 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Digitaal

www.terebinth.nl
<http://tijdschrift-terebinth.nl>
www.facebook.com/TijdschriftTerebinth
<https://twitter.com/deterebinth>

Lidmaatschap

Het lidmaatschap kost in 2014 voor personen € 25,- voor elke huisgenoot € 10,- en voor organisaties € 80,- per jaar. Bibliotheken en media kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 25,-

Overmaken op rekeningnummer NL92INGB 0000335536 van Vereniging De Terebinth. Losse nummers kosten € 6,25 (incl. porto). Donateurs die € 25,- of meer betalen krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Dagelijks Bestuur en Bureau

Voorzitter: Bartho Hendriksen,
voorzitter@terebinth.nl
Penningmeester: Harry Schwering,
penningmeester@terebinth.nl
Secretaris: wnd., Joke van der Brug,
secretaris@terebinth.nl

Bureau Vereniging De Terebinth

P/a: Slotstraat 13-1, 4101 BH Culemborg
bureau@terebinth.nl

© Niets uit deze uitgave mag worden overgenomen zonder schriftelijke toestemming van de redactie.